

Szilágyi Miklós

ÁLLAMI IRÁNYÍTÁS ÉS HELYI HAGYOMÁNY A TRADICIONÁLIS GAZDASÁGI KÖZÖSSÉGEKBEN

Jelen tanácskozásunk annak részletekbe menő dokumentálását fogja vállalni, hogy az egyéni paraszti gazdaságok (és persze a feudalizmus századaiban a nemesi, illetve a jobbágyparaszti gazdaságok, napjainkban pedig a reorganizálódott magángazdaságok) a *csak közösen*: a partikuláris érdekek egyeztetése révén megoldható gazdálkodás-szervezési, gazdaság-irányítási és haszon-elosztási, mindennek garanciáját biztosítandó rendészeti, igazgatási, jogszolgáltató szükségleteik és feladataik miatt igen-igen sokféle szervezeti formájú és jogi tartalmú gazdasági közösséget működtettek a történelem folyamán – működtetnek (helyenként és a mai lehetőségekhez hozzáigazítva) napjainkban is.

A „sokféleség” pusztá tényét persze e konferencia előtt is számon tarthattuk, hisz könyvtárnyi szakirodalom alapján tájékozódhat bárki érdeklődő az ú.n. tradicionális gazdasági közösségek vállalt feladatairól, működési elveiről és a történelmileg meghatározott társadalmi-gazdasági alakulatokon átívelő folyamatos létezésük részleteiről. Konferenciánk új kutatási eredményeket ígérő előadásai – reményeim szerint – elsősorban s főképpen abban a kérdéskörben fognak az eddigi, meggyőződéssé szilárdult ismeret-elemeink újra-rendezésére (is) inspiráló információ-tömeghez hozzájuttatni, melynek exponálására, elsődleges összegzésére ennek a mostani előadásomnak vállalkoznia kellene. A programba iktatott előadások ugyanis (a címekből következően) helyi-lokális érvényességű megfigyelések és adatfelvételek értelmezése-elemzése révén a *helyi hagyomány* konkrétumait fogják sokoldalúan szemléltetni. A helyi-lokális változataiban megismerhető, hagyomány-szentesítette közösség-szerveződések pedig magukba szokták foglalni mind a kötelező direktívákká és alternatív javaslatokká (azaz: törvényekké, rendeletekké) fogalmazott állami szintű jogi szabályozást, mind az adott embercsoport hosszú távú együttműködése közben kialakult jogszokásokat. A mostani alkalommal bemutatandó gazdasági közösségek ugyanis – a vonatkozó szakirodalomból¹ és személyes megfigyeléseimből, adatelemzéseimből okkal-joggal erre következtettek – *ezt is, azt is* mindennapi tevékenységük vezérfonalának szokták tekinteni. Vagyis a „törvényt” és a „jogszokásokat” *együttesen* fogadják el a maguk érdekközössége működtetésében – a közös ügyek és a partikuláris érdekek egyeztetésében, az együtt-kezelés és a személyes haszon-szerzés ambivalenciája ellenére a maradéktalan igazságosság-méltányosság biztosításában – a legtermészetesebb jogforrásnak.

¹ A vonatkozó szakirodalom idézése megoldhatatlan és szükségtelen – elegendő PETERCSÁK Tivadar (2003, 2008) monografikus összefoglalásaira hivatkoznom, melyek a korábbi rész-vizsgálatokról is megfelelő tájékoztatást kínálnak.

A hangsúlyt ez esetben az „írott jog” és a „szokásjog” egybefonódására, egy- séges rendszerré szerveződésére szeretném helyezni. Azt tapasztaltam ugyanis, amikor a gazdasági közösségek helyi szervezési elveit, a közös hasznosítás – egyéni haszonvétele jogi garanciáinak részleteit (persze inkább az emlékmagyarázatot, mint az élő gyakorlatot) néprajzi módszerrel megismerni törekedtem, hogy egy- egy gazdasági közösség napi gyakorlatát alakítók-formálók, illetve az azt elfo- gadók, hallgatólagosan tudomásul vevők rendszerint nem tartják számon, leg- alábbis nem tekintik említésre érdemesnek, ha egy „érdeklődő idegen” (vagyis az etnográfus) faggatja őket, az állami szintű szabályozáshoz való igazodásukat. Azaz: nem a maguk jog-követő állampolgár volta, sokkal inkább a „helyi szoká- sok” tiszteletben tartásának emberi kötelessége szokott kifejeződni készséges magyarázataikban és eset-leíró elbeszéléseikben.

Íme, a példák!

Amikor – még etnográfus-tanoncként: egyetemi hallgató koromban – először találkoztam a Zempléni-hegység falvaiban a paraszti tulajdonban lévő erdőknek (részben a volt úrbéresek örökösiként birtokolt, részben valamelyik uraságtól a 20. század folyamán megvásárolt kisebb-nagyobb erdősült, ám gyakran nemcsak fa-kitermelésre, hanem erdei legelőként is hasznosított területeknek) a falukö- zösség által rigorózan szabályozott közös kezelése és egyéni hasznosítása megannyi részletkérdésével,² még azt sem mértem fel, hisz nem voltak előzetes ismereteim, hogy adatgyűjtői beszélgetéseim közben meg kellene kérdezni: vajon tudják-e adatközlőim, milyen törvényi előírásoknak engedelmességgel működtek/működtek a maguk erdő-hasznosító közbirtokosságait? Pedig, ha számoltatták volna a mogyoróskaiak vagy a baskóiak, a regéciek vagy az óhutaik az „úrbéres közbirtokosság”, illetve egy-egy falubeli gazdaember nevét és társait a „birtokosság” elnevezésébe idéző érdekközösség egykori megalakítá- sát lehetővé, egyszersmind kötelezővé tevő, törvényt-rendeletté fogalmazott állami direktívákat, bizonyosan elmondták volna nekem. Hiszen a szocialista korszak mind erősebben szigorodó, a korábbi kereskedelmi-kapcsolatépítési lehetőségeiket radikálisan korlátozó szoros állami felügyeletre (gyakorlatilag: kisajátításra) visszatérően panaszkodtak, sőt beavattak a korlátozások-tilalmak mégiscsak lehetséges kijátszásának faluszerte köztudott „titkaiba” is.³

Az 1980–1990-es években kisújszállási (Jász-Nagykun-Szolnok megye) mo- nografikus igényű adatgyűjtéseim során igen sok és felettebb elevenen élő szó- beli emlékmagyarázat rögzíthettem a „külső legelő” – a Hortobágy-széli Kecskés-

² A debreceni Egyetemi Néprajzi Intézetnek a Zempléni-hegyvidéken végzett tervmunkája – a hallgatók évről-évre visszatérő „kötelező terepgyakorlata” – keretében az erdőmunka, erdei ha- szonvételek vizsgálata volt a rám osztott feladat. De mert egyetemi szakdolgozatomat a tiszai halászatból írtam, akkor és ott gyűjtött cédula-anyagom mindmáig feldolgozatlan maradt. Fel- dolgozatlan maradt azért is, mert az utánunk következő egyetemista generációból kiválasztódott egy olyan téma-specialista, Petercsák Tivadar személyében, aki újrakezdte a zempléni falvakban az erdei munkákkal kapcsolatos adatgyűjtést, és az összegző tanulmányt is megírta: PETER- CSÁK Tivadar 1981. 43–61.

³ A gyűjtési körülményekről és az azon frissiben általánosított eredményekről valamelyest tájékoz- tat a tetemes késéssel publikált gyűjtői naplóm, melyet annak idején gyűjtőfüzetemtől függetle- nül, megfigyeléseim és a gyűjtői beszélgetésekből leszűrt tapasztalataim azonnali rögzítésének igényével vezettem: SZILÁGYI Miklós 2005. 545–564.

puszta – 20. században is jellemző volt közbirtokossági hasznosításáról,⁴ és az ettől független birtokos közösségeknek: a tehéntartó társulatnak, a csürhetartó társulatnak,⁵ illetve (a vegyesművelésű szőlős- és gyümölcsöskertekre felügyelő) úgynevezett „hegyközségeknek” – azaz: a kertgazdaságoknak – a működéséről.⁶ Csakhogy mindezen gazdasági közösségek léte elsősorban, szinte kizárólag ennek a kisvárosnak a redemptus múltjából vezetődött le és a helyi „gazdasági elit” (azaz: a redemptus-származék módos gazdák) akarat-érvényesítő fórumaiként értelmeződött a helyiek készséges magyarázataiban – a 20. században hatályos törvények befolyásáról csak olyan „apróságok” árulkodnak, mint pl. az ezen a tájon értelmetlen-tartalmatlan „hegyközség” elnevezés.

Amikor 1990–1991-ben a kárpátaljai magyar falvakban (Ungtarnócon, Szürtén, Tégláson, Dercenben, Beregújfaluban stb.) agráretnográfiai célú terepmunkát végeztem, az volt számomra a legmeglepőbb, hogy a majd’ félévszázadnyi kolhoz-gazdálkodás ellenére (tehát a személyes érdekeltség állami szintű felszámolása után is) mennyire elevenen élt e falvak volt-paraszt lakosságának kollektív emlékezetében az úrbéres legelők és erdők 19. századi paraszti tulajdonná válásának emléke és a hasznosításukat még a két világháború között is szervező-irányító „birtokosságok” szerepe-jelentősége. Részletesen ismertette pl. téglási informátorom (akinek jószerevével nem is volt módja az önálló gazdálkodásra, annyira fiatal volt a kolhozba-kényszerítés idején⁷) nemcsak azt, hogy miként lehetett adni-venni a legelő-jogot, mivel a *legelőgazda* és a falusi bíró pontos nyilvántartással rendelkezett, hanem azt is, hogyan készítették el (illetve építették újjá évről-évre) közös munkával a legelő-joggal rendelkező gazdák az egész nyáron kint háló lovaik számára a kör alakú, földbe ásott oszlopok köré halmozott vesszőkből a *kosarat*.⁸ Összekapcsolván ennek a karámszerű építménynek az elkészítését a legelő tavasszal esedékes megtisztításával, az építőanyagot – a tüskés vesszőket – ugyanis a legelőt gondosan megtisztogatva gyűjtötték össze. Az oszlopokat pedig az érdekelt gazdák voltak kötelesek összeadni: akkor reggelre, amikor a legelőtisztítást-kosárépítést meghirdette a birtokosság, kinek-kinek a kapuja elé kellett készítenie annyi oszlopot/karót, amennyire a legelőjoga kötelezte, melyet azután az erre a célra kirendelt szekérrel szedtek össze és szállítottak a tetthelyre. Arról viszont jószerevével semmit sem tudott téglási informátorom – ahogy mások sem a megkérdezettek közül –, hogy léteztek-e valamiféle, a többszöri rezsim-változással együtt szükségszerűen változó-módosuló törvények, melyek kisebb-nagyobb mértékben befolyásolták a „politikai községgel” (azaz: a faluvezetéssel) összefonódott(nak látszó) közbirtokos-

⁴ L. pl. SZILÁGYI Miklós 1996.

⁵ V.ö.: SZILÁGYI Miklós 2006. 136–146.

⁶ L. DUCZA Lajos (szerk.) 2002 konferencia-kötetet.

⁷ Az informátorommal készített életút-interjú korábban közölt részlete a kolhozba kényszerítésről: SZILÁGYI Miklós 1994.

⁸ Az Északkelet-Magyarországon jellegzetes állattartó építményre, a tövisfalú *kosárra* l. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1989. 296–297. – CSISZÁR Árpád (1982. 143 – fotók: 152.) így írta le a közeli beregi falvakból az ökör-/tinó *kosárt* vagy *karámot*: leverte karók közé „kőkény vesszőből durván font fedetlen bekerített hely, szélessége kb. 30 méter, kör alakú, egy kb. 4 méter széles, rudakból készült kapuval”.

ságok: erdő- és legelőhasznosító társaságok 19–20. századi folyamatos (ám: magyarországi, majd csehszlovákiai, ismét magyarországi, végül Szovjetunióbeli) működését.

A vázlatosan felidézett példáim sugalmazni szeretnék: az az adatgyűjtői tapasztalatom az igazán hangsúlyozandó ez alkalommal, hogy a tradicionális gazdasági közösségek (azaz: a közbirtokosságok, az erdőbirtokosságok, a legeltetési társulatok, a hegyközségek) bemutatásakor és történeti igényű elemzésekor következetesen idézni szoktuk ugyan a megalakításukat, majd újjászervezésüket kötelezővé tevő törvénycikkeket, illetve azok tartalmi vázlatát,⁹ maguk az érdekelt parasztgazdák azonban annyira a „sajátjukká” alakították-formálták ezeket a gazdasági közösségeket, hogy az állami direktíváknak is olyan tartalmakat tulajdonítanak, mint bármilyen más, a napi élettevékenységeket irányító-szabályozó *szokásjognak* vagy *jogi szokásnak*. Következésképpen: miközben a történeti célú etnográfiai elemzés során *kötelező* határozottan kijelölnünk – definiálnunk és a tartalmi különbségekre rámutatva értelmeznünk-magyaráznunk – a „törvény” (az írott jog) és a „szokásjog”/„jogszokás” *elméleti* (azaz: a mindennapi gyakorlatban kisebb-nagyobb mértékben elmosódott, mert az érdekeltek által nem tudatosított) *határát*, az etnográfiai szemléletű lokális kutatásokban a szokásjogban/jogszokásban testet öltő, olykor sok évszázados, de a koronként változó „nagy társadalmi” körülményekhez folyamatosan hozzáigazodó *helyi hagyományra* kell kerülnie a hangsúlynak.

A tradicionális gazdasági közösségek kutatásának *ilyen szemléletű*, általam felettébb indokoltnak tartott, mert a „nagy társadalom” és a „résztársadalom” (azaz: a parasztság) közötti történelmi érintkezésekre rákérdező társadalomtörténeti igényű általánosításainkhoz is új társadalomnéprajzi adalékokat ígérő *folytatása* érdekében hadd fogalmazzak meg néhány, eddig kevésbé figyelembe vett szempontot és kutatási irányt.

1.) Érdemes lenne alaposabban megvizsgálni (figyelemmel a vonatkozó törvénycikkek parlamenti vitájának dokumentumaira is!), hogy a döntően a parasztbirtokokat érintő *törvényalkotási folyamatban* milyen példaadó, iránymutató szerepe-jelentősége volt a parlamenti képviselők által (gyaníthatóan, de bizonyítást igénylően) nyilván jól ismert nemesi közbirtokosságoknak.¹⁰ Ha igazolni tudnánk az ilyen értelmű „példaadást” – „példakövetést”, közelítő magyarázatot adhatnánk egyrészt arra, hogy miért nem ütközött sok egyéb 19. század végi – 20. századi törvényhez hasonló¹¹ paraszti értetlenségbe-elutasításba és „csendes szabotázsba” a gazdasági közösségek „kötelező” megalakításának állami direktívája. Nyilván azért nem, mert sok évszázados szokásjogi hagyományra építettek a törvényalkotók, amikor az egyéni tulajdon – közös hasznosítás – egyéni haszonvétel „kötelező” összehangolását ki akarták kényszeríteni. Másrészt annak értelmezéséhez is közelebb kerülhetnénk a „példaadást” igazolva, hogy a végrehajtás során vajon miért igazították/igazíthatták hozzá a volt-úrbéresek és a volt-zsellérek (anélkül, hogy vétettek volna a törvény szelleme és betűje ellen) a

⁹ L. összegző igényű elemzésemet: SZILÁGYI Miklós 2000a. 562–569.

¹⁰ A nemesi közbirtokosságokról összefoglalóan: SZILÁGYI Miklós 2000a. 561–562.

¹¹ V.ö. SZILÁGYI Miklós 2000b. 711–723.

maguk társulatainak szervezeti felépítését és működtetését a nemesi közbirtokosságok jelentette *helyi* példához.

2.) Nem ismerek törvényi előírást vagy központi rendeletet arról, hogy a parasztok közös birtokvásárlása esetén is kötelező lett volna „vevőtársaság”, „földvásárló szövetkezet” alakítása, s ennek a társulásnak a vásárlás lebonyolítása után „birtokosközösségként” – azaz: közbirtokosságként – való működtetése. Mivel országszerte jellemzőnek látszik a „vett erdők”, „vett legelők” *ilyen* közbirtokossági hasznosítása, alaposabban meg kellene vizsgálni, hogy valóban *spontán módon* igazodtak-e hozzá a földvásárló paraszti szövetkezésekből átféldött kvázi-közbirtokosságok ahhoz a szervezeti és működési mintához, melyet „ott, helyben” a volt úrbéres közbirtokosságai: az erdőket-legelőket hasznosító birtokos-közösségek felkínáltak. Ha a spontaneitás valóban igazolható, ez is azt bizonyítja, hogy a parasztok „jogszokásként” integrálták a maguk hagyományai-ba az állami diktátumokat.

3.) Ha abból indulok ki, hogy a parasztság hovatovább „sajátjaként” fogadta el – azaz: jogszokásként kezelte – a gazdasági közösségek alakításának-működtetésének törvényi előírásait, vagyis nem (mint sok más törvény esetében jellemző volt) az „urakkal” való csak-azért-is dacolás, a szemben állás, a nyílt vagy burkolt törvényszegés technikáit fejlesztette mind tökéletesebbé, arra is választ kell majd adnia a lokális körben elvégzett etnográfiai kutatásoknak, hogy ez az *alkalmazkodás* milyen változásokat involválta egy-egy konkrét faluközösségen belül és a paraszttársadalomban általában. Vagy ki kellett választódniuk minden egyes paraszti birtokosközösségből olyan, legalább elemi szinten „írás-tudó” és „jogtudó” személynek/személyeknek, akik garantálták a „felsőbbség” megkövetelte szabályszerűséget és jogszerűséget, ha a jegyzőkönyv, a szerződések, a hivatallal való kapcsolattartás, a számvitel, a munkáltatás stb. alaki, formai, stílári „kellékeit” mégiscsak használniuk/alkalmazniuk kellett. Vagy tudomásul kellett venniük a parasztnak, hogy mindennek a tudásnak csak az „úrféle” lehet a birtokában, paraszt tehát eleve nem lehet birtokossági jegyző. Jogosnak látszik a kérdésem, és spekulatív aligha megválaszolható: vajon melyik megoldást választották inkább a parasztnak? Ha *paraszt* társulati elnökök, jegyzők, egyéb tisztségviselők működését valószínűsítem, ez a nem-parasztos képességeknek és készségeknek *tömeges* felértékelődését: a „népi jogszokásokban” megnyilvánuló elemi jogérzék és az aktuális jogtudás összeegyeztetési képességének-készségének megbecsülését jelenti. Ha azt feltételezem, hogy kénytelen-kelletlen közel engedték a saját ügyeikhez – pl. társulati jegyzőként alkalmazták – a nem-paraszt falusi tisztségviselőket, vajon miként egyeztetették össze a minden „úrfélet” megillető tisztelet és a „mégiscsak a mi alkalmazottunk, tehát szolgánk” felfogásból logikusan következő lenézés eléggé ambivalens érzését?

* * *

Az eddigi kutatási eredményektől inspirált kérdéseket fogalmaztam inkább, nem új kutatási eredményekről számoltam be ez alkalommal. Meggyőződésem, hogy a jól fogalmazott kérdések is hatékonyan hozzá tudnak járulni a folyamatban lévő és az eljövendő kutatásokhoz. Már jelen konferencia előadásai is meg fognak győzni róla, ahogy Önöket is meggyőzik, Tisztelt Hallgatóim, hogy valóban „jó” voltak-e ebben a bevezető előadásban megfogalmazott kérdéseim.

IRODALOM

CSISZÁR Árpád

- 1982 Ökörtartás a szatmár-beregi kisparasztság életében. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XV–XVII. (1972–1974) Nyíregyháza, 132–154.

DUCZA Lajos (szerk.)

- 2002 Kertgazdálkodás Kisújszálláson – Száz éves a Koronakert. (Helytörténeti füzetek, 11.) Kisújszállás

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1989 A középhegységi állattartás építményei a Kárpát-medence északkeleti térségében. In: Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében*. Miskolc – Szentendre, 293–308.

PETERCSÁK Tivadar

- 1981 Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. In: Szabadosfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. (A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai, X.)* Miskolc, 43–61.
- 2003 Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XX. század). (Studia Agriensia 23.) Eger
- 2008 A közbirtokosság – Erdő- és legelőközösségek Észak-Magyarországon. (Magyar Néprajzi Könyvtár) Debrecen

SZILÁGYI Miklós

- 1994 Lehetett volna adni tíz évet is. Jászok, XL. 3. sz. 29–30.
- 1996 A kisújszállási külterjes állattartásának mai emléke. In: T. Bereczki Ibolya – Gulyás Katalin (szerk.): *Múzeumi Levelek, 75/2.* Szolnok, 127–138.
- 2000a Gazdasági társulások, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Budapest, 558–584.
- 2000b Törvények, szokásjog, jogszokás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Budapest, 693–759.
- 2005 Gyűjtői naplófeljegyzések Zemplén megyei faluközösségekről – 1961–1962. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLIV. (2005) Miskolc, 545–564.
- 2006 A személyes paraszti tudás érvényessége – Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében. (Néprajzi Tanulmányok) Budapest